

Wojciech Łukaszewski

Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika

IV ROZBIÓR POLSKI NA PÓŁNOCNO-WSCHODNIM MAZOWSZU

THE FOURTH PARTITION OF POLAND IN NORTH-EASTERN MAZOVIA

Do końca lat 80. ubiegłego stulecia oficjalna historiografia wskazywała w publikacjach trzy rozbiory w dziejach Polski, które nastąpiły w drugiej połowie XVIII w. Porozumienie niemiecko-radzieckie zawarte w sprawie podziału ziem polskich z sierpnia 1939 r. nosiło wszelkie znamiona kolejnego zaboru ziem Rzeczypospolitej¹. Wynikało to bezpośrednio z drugiego punktu „Tajnego Protokołu Dodatkowego” do układu o nieagresji między Niemcami a Związkiem Radzieckim z 23 sierpnia 1939 r., tzw. Paktu Ribbentrop-Mołotow. Tajny protokół wyznaczał granicę strefy interesów dwóch agresorów wzdłuż rzek Narwi, Wisły i Sanu². Północno-wschodnie Mazowsze w sposób szczególny doświadczyło skutków tego porozumienia, gdyż przez jego terytorium przechodziła granica interesów dwóch zaborczych państw. Tym samym obszary powiatów ostrołęckiego, ostrowskiego i łomżyńskiego znalazły się po dwóch stronach granicy. Część zagarniętych obszarów Niemcy wchłonęli do III Rzeszy, natomiast z pozostałych ziem utworzono tzw. Generalne Gubernatorstwo (GG). Wschodnie rubieże północno-wschodniego Mazowsza znalazły się zaś w strefie radzieckiej.

Podział kraju na dwie strefy interesów nie znajdował żadnego merytorycznego uzasadnienia, poza oczywiście względami wyłącznie politycznymi i ideologicznymi.

Głównym tematem badawczym zastosowanym w artykule są konsekwencje administracyjne IV rozbioru Polski. Północno-wschodnia część Mazowsza obejmująca ziemie: ostrołęcką, ostrowską oraz łomżyńską, uległa podziałowi, który w każdym z odrębnych organizmów administracyjnych funkcjonował na różnych zasadach. O ile w rejencji ciechanowskiej obowiązywały ustalone funkcjonujące

¹ Takiego sformułowania użył jako pierwszy w Polsce po 1989 r. Andrzej Leszek Szczepiński w pracy: *Zmowa. IV Rozbiór Polski*, Warszawa 1990.

² L. Mularska-Andziak, *Historia powszechna 1919–1991. Wybór tekstów źródłowych*, Pułtusk 1999, s. 83–84.

wcześniej schematy administracji niemieckiej, a w okupowanej przez ZSRR radziecki model gospodarowania, to nowym „tworem” administracyjnym stało się Generalne Gubernatorstwo, którego struktury zarządzania wzorowane były na tym obowiązującym w Rzeszy. Istniały oczywiście pewne odmienności, które wynikały ze specyfiki miejscowych uwarunkowań. W GG dopuszczono możliwość zatrudniania Polaków w urzędach niższego szczebla (gminy, miasta i wsie) oraz utrzymano w ograniczonej formie funkcjonowanie polskiej policji (tzw. policji granatowej)³. Tym samym sytuacja na ziemiach włączonych bezpośrednio do Rzeszy oraz terenach włączonych do ZSRR była podobna z racji braku przejściowych przepisów dostosowujących anektowane obszary do sytuacji kraju dominującego⁴.

Zagadnienie połączonej agresji III Rzeszy i ZSRR na Polskę podejmowane było przez wielu badaczy tematu⁵. W wymiarze lokalnym ukazało się również wiele prac traktujących o północno-wschodnim Mazowszu w dobie IV rozbioru Polski⁶.

³ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 392.

⁴ B. Chrzanowski, P. Niwiński, *Okupacja niemiecka i sowiecka – próba analizy porównawczej (wybrane zagadnienia)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 7, s. 15.

⁵ A. L. Szcześniak, *Zmowa. IV Rozbiór Polski*, Warszawa 1990; A. Bregman, *Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium o współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941*, Londyn 1983; E. Duraczyński, *Polska 1939–1945. Dzieje polityczne*, Warszawa 1999; C. L. Gardner, *Strefy wpływów. Wielkie mocarstwa i podział Europy. Od Monachium do Jalty*, Warszawa 1999; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997; M. K. Kamiński, *Od wojny do zniewolenia. Polska a Związek Sowiecki; stosunki polityczne 1939–1945*, Warszawa 1992; A. Knorowski, *Paragrafy niezgody. Agresja sowiecka na Polskę w 1939 r. w świetle ówczesnych norm międzynarodowego prawa wojennego*, Warszawa 2002; M. Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; J. Łojek, *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990; M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2000; M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941)*, Warszawa 2001; A. Głowacki, *Procedura aneksji przez ZSRR wschodnich ziem II Rzeczypospolitej w 1939 r.*, „Dzieje Najnowsze” nr 3/1997;

⁶ *Dzieje Mazowsza*, t. V lata 1939–1945, red. A. Koseski, Pułtusk 2018; J. Kazimierski, *Podział administracyjny ziem obecnego województwa ostrołęckiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Z dziejów wojny i okupacji na ziemiach województwa ostrołęckiego 1939–1945*, Materiały z sesji popularnonaukowej 11.05.1995 r. red. B. Gołębiowski i inni, Ostrołęka 1995; M. Gnatowski, *W radzieckich okowach. Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941*, Łomża 1997; K. Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 1997; *Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. M. Gnatowski, Białystok 2000; W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001; W. Pronobis, *Organizacja administracji okupacyjnej w rejonie ciechanowskiej*, „Notatki Płockie” nr 18/1973;

Niemcy hitlerowskie, prowadząc ekspansywną politykę, potrzebowały tzw. przestrzeni życiowej na wschodzie, co miało tłumaczyć, między innymi, agresję na Polskę⁷. Jak można domniemywać, punktem zwrotnym w kreowaniu polityki Stalina wobec Polski był układ monachijski z 1938 r., który potwierdził brak międzynarodowych gwarancji utrzymania pokoju w Europie. Myśl o rozbiórce Polski kiełkowała w głowie Stalina już dosyć wyraźnie w tym okresie. Postanowienia monachijskie sprawiły, że Stalin coraz intensywniej podejmował grę dyplomatyczną obliczoną na odsunięcie zagrożenia niemieckiego kosztem Polski lub Wielkiej Brytanii. „W kilka dni po Monachium, 4 października 1938 roku, wiceminister spraw zagranicznych Potiomkin powiedział ambasadorowi francuskiemu w Moskwie Coulondre: >>Nie widzę dla nas innego wyjścia, aniżeli czwarty rozbiór Polski<<⁸.

Atak III Rzeszy na Polskę w dniu 1 września 1939 r. został na Kremlu przyjęty z zadowoleniem. Należy podkreślić, iż początkowo Stalin rozważał pomysł utworzenia Polskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, co nawiązywałoby bezpośrednio do planów z 1920 r., forsowanych przez bolszewików. Jednak po wybuchu wojny Stalin najwyraźniej wyczekiwał rozwoju dalszej sytuacji. Pomimo nalegań Niemców, nie podjął ryzyka ataku na Polskę w pierwszych dniach września 1939 r. Taki obrót wydarzeń skomplikował realizację strategii taktycznej Niemców, którzy – spychając polskie wojska na wschód – wdarli się do radzieckiej „strefy interesów”, gdzie Polacy utworzyli nowe fronty – Północny i Południowy, a także

A. Rzepiewski, *Ziemie nadnarwiańskie w planach operacyjnych Polski i Niemiec w roku 1939*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” nr 3/1989; K. Suchanecka, *Administracja północnego Mazowsza w czasie II wojny światowej*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, nr 12/1986, s. 125; S. Elceser, *W Kalinowie w kleszczach dwu okupacji*, w: *Losy tułacze mieszkańców województwa ostrołęckiego 1939–1956*, wstęp, wyb. i oprac. B. Gołębiewski, S. Pajka, Ostrołęka 1993; *Losy tułacze mieszkańców województwa ostrołęckiego 1939–1956*, wstęp, wyb. i oprac. B. Gołębiewski, S. Pajka, Ostrołęka 1993; Z. Wyłozny, *Jestem świadkiem* [w:] *Księga ostrołęckich Żydów*, Ostrołęka–Tel Awiw 2002; Gedanken B., *Ostrołęczanie w getcie słonimskim*, [w:] *Księga ostrołęckich Żydów*, Ostrołęka–Tel Awiw 2002; M. Gnatowski, *17 września 1939 r – agresja czy wyzwolenie? Refleksje historyka w świetle nowych źródeł*, [w:] *Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. M. Gnatowski, Białystok 2000; B. Górczyńska-Przybyłowicz, *Życie gospodarczo-społeczne na ziemiach polskich włączonych do Prus Wschodnich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Ciechanów 1989; M. Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984; S. Lewandowska, *Okupowanego Mazowsza dni powszednie 1939–1945*, Warszawa 1993.

⁷ Zob. B. Rudawski, *Obsesja przestrzeni? Niemieckie kształtowanie Europy Środkowej i Wschodniej*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2015, nr 12.

⁸ Cyt. za: D. Boćkowski, *Na zawsze razem. Białostocka i Łomżyńskie w polityce radzieckiej w czasie II wojny światowej (IX 1939 – VIII 1944)*, Warszawa 2005, s. 20.

„przedmoście rumuńskie”⁹. Niewątpliwie w podjęciu przez niego decyzji o ataku na Rzeczpospolitą pomocna okazała się bierność sojuszników Polski, których aktywność ograniczyła się jedynie do wypowiedzenia wojny Niemcom. W ślad za tym nie pojawiła się reakcja zbrojna, co dało zielone światło obydwu agresorom, mogącym już teraz poczynać sobie śmieiej¹⁰.

Bezpośrednią konsekwencją układu niemiecko-radzieckiego były działania zbrojne rozpoczęte jednostronnie przez III Rzeszę w dniu 1 września 1939 r. Do ataku na Polskę Niemcy wystawiły grupę dwóch armii Wehrmachtu: „Południe”, dowodzoną przez gen. płk. Gerda von Rundstedta, oraz „Północ”, którą dowodził gen. płk Fedor von Bock. W skład tej pierwszej weszły trzy armie: 8. gen. płk. Johanna Blaskowitza, 10. gen. płk. Walthera von Reichenau, 14. gen. płk. Wilhelma Lista; natomiast w drugiej grupie znalazły się dwie armie: 3. gen. Georga von Küchlera i 4. gen. płk. Güntera von Kluge¹¹.

Po zakończonej wojnie obronnej prowadzonej w ramach kampanii wrześniowej rozpoczęto organizowanie administracji terenowej na zajętych przez okupantów obszarach. Jednak pomimo wspólnych działań okupanci nie darzyli siebie zaufaniem, o czym świadczy budowa betonowych bunkrów z okienkami strzelniczymi skierowanymi do Narwi na obszarze włączonym do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, oddalonych o ok. 100 metrów od granicy. W kierunku pasa granicznego udawały się pociągi pełne żwiru, cementu, kamieni oraz stali. Gotowe elementy bunkrów były budowane w Śniadowie. Przygotowania do ufortyfikowania linii granicznej trwały właściwie w dzień i w nocy. Stalin czynił przygotowania do konfrontacji zbrojnej z Niemcami¹². Budowane przygraniczne linie fortyfikacyjne potocznie nazwane zostały „Linia Mołotowa”. Taki pas obronny był budowany już w latach 30. Jednak z powodu graniczenia z Polską był przesuwany dalej na wschód. W terminologii wojskowej nosił nazwę „Linii Stalina”¹³.

Oczywiście sojusznik z zachodu nie był dłużny, czego dowodem była budowa przez Niemców linii ziemnych fortyfikacji „Ostwall” na południu dystryktu lubelskiego na przełomie lat 1939/1940¹⁴. Wzajemna „przyjaźń” agresorów obfitowała w dużą dozę nieufności.

⁹ A.L. Szcześniak, *Zmowa. IV Rozbiór Polski*, Warszawa 1990, s. 59.

¹⁰ D. Boćkowski, *Białostoczczyzna w radzieckiej polityce okupacyjnej 1939–1944. Zarys problematyki*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia, Sectio F”, 2005, v. LX, s. 160.

¹¹ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia Sectio G.” 2013, v. LX, nr 1, s. 36–48.

¹¹ Tamże, s. 36.

¹² I. Mikos, *Wspomnienia przy kominku. Z czasów wojny i pokoju*, Świebodzin 2013, s. 31.

¹³ M. Wieliczko, „Granica” niemiecko-radziecka pomiędzy Bugiem i Niemnem w latach 1939–1941, „Studia podlaskie” 1998, t. VIII, s. 46.

¹⁴ Tamże.

I faza okupacji niemieckiej

Okupację niemiecką na terenach Rzeczypospolitej można podzielić na trzy etapy¹⁵. Periodyzację pierwszego z nich wyznacza moment agresji Wehrmachtu w dniu 1 września 1939 r. Okupacja pod zarządem wojskowym trwała aż do chwili przekazania władzy administracji cywilnej, która miała miejsce 25 października tegoż roku. Kolejny, drugi etap okupacji datowany jest od chwili objęcia władzy przez przedstawicieli administracji cywilnej aż do 22 czerwca 1941 r., czyli do napaści III Rzeszy na Związek Radziecki¹⁶. Kolejny, trzeci etap przypada na okres od wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej aż do zakończenia działań zbrojnych w 1945 r.¹⁷ Jednak okresem zainteresowania autora w niniejszym szkicu są dwa pierwsze etapy, które były jednocześnie pierwszymi następstwami niemiecko-radzieckiego porozumienia. Konflikt dwóch zaborców doprowadza do kolejnego, nieplanowanego przez agresorów zwrotu sytuacji, której finał rzutował na tworzenie nowego układu geopolitycznego w Europie.

We wrześniu 1939 r. zgodnie z prawodawstwem III Rzeszy na obszarach, na których trwały walki, pełnię władzy wykonawczej (*vollziehende Gewalt*) sprawował Wehrmacht. Jednak definicja *vollziehende Gewalt* obejmowała również władzę ustawodawczą i sądowniczą. Reasumując, Wehrmacht podczas prowadzonej wojny posiadał władzę absolutną. Taki stan trwał na ziemiach polskich od 1 września do 25 października 1939 r. Tym samym poszczególnym dowódcom okręgów wojskowych dano pod administrowanie zajęte ziemie i przydzielono każdemu z nich szefa administracji cywilnej. Na terenie północnej części kraju trójwładzę sprawował głównodowodzący 3. armią gen. Georg von Küchler¹⁸. Kwaterą dowódcy okupacyjnego okręgu wojskowego „Północ” była miejscowość Krasne w powiecie ciechanowskim¹⁹.

Wraz ze wkraczającymi do Polski armiami niemieckimi wędrowały przydzielone do nich grupy operacyjne Policji Bezpieczeństwa. Ponadto już w okresie pierwszych walk zbrojnych na ziemiach polskich zajętych przez Wehrmacht Niemcy mieszkający w Polsce samorzutnie tworzyli organizacje paramilitarne. Podczas jednej z tajnych narad najwyższych rangą dowódców SS Heinrich Himmler ogłosił, że lokalne grupy tzw. Heimwehry zostaną sformalizowane i na

¹⁵ Takiej chronologizacji użył Waldemar Kozyra w swych badaniach nad organizacją niemieckiej administracji okupacyjnej w latach 1939–1945, patrz: W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia Sectio G.” 2013, v. LX, nr 1, s. 36–48.

¹⁶ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka ...*, s. 36–48.

¹⁷ Tamże, s. 48–51.

¹⁸ K. Suchanecka, *Administracja północnego Mazowsza w czasie II wojny światowej*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, 1986, nr 12, s. 125.

¹⁹ W. Pronobis, *Organizacja administracji okupacyjnej w rejencji ciechanowskiej*, „Notatki Płockie” 1973, nr 18, s. 13.

ich miejsce zostanie utworzona Samoobrona Niemców Etnicznych (Volksdeutscher Selbstschutz). „Szwadrony śmierci” Selbstschutzu razem z grupami operacyjnymi Policji Bezpieczeństwa do końca 1939 r. dokonały łącznie ponad 40 tys. morderstw, z czego 1 tys. przypadło w rejencji ciechanowskiej²⁰.

Ustalanie linii granicznej

W drugiej połowie września 1939 r. rząd radziecki zaproponował III Rzeszy ostateczne uregulowanie granicy pomiędzy dwoma sojusznikami. Pomysł istnienia kadłubowego państwa polskiego został odrzucony na rzecz podziału Polski wzdłuż rzek: Pisa–Narew–Wisła–San. W komunikacie niemiecko-radzieckim z 22 września 1939 r. opublikowanym w komunistycznym piśmie „Prawda” napisano: *Rząd niemiecki i ZSRR ustaliły linię demarkacyjną między armiami niemiecką i sowiecką, która przebiega wzdłuż rzeki Pisa do jej ujścia do Narwi, następnie wzdłuż rzeki Narew do jej ujścia do Bugu, potem wzdłuż Bugu do jego ujścia do Wisły, dalej wzdłuż Wisły do miejsca, gdzie wpada do niej San, i następnie wzdłuż rzeki San do jej źródeł*²¹. Jak słusznie skonstatował Michał Gnatowski, celem agresywnej polityki ZSRR było zagarnięcie polskiego terytorium, a także rozszerzenie komunizmu na zachód²².

Przy ustalaniu granic pomiędzy okupantami nie kierowano się racjonalnymi przesłankami ani uzasadnieniem historycznym lub etnicznym, gdyż w przeszłości nie występowała podobna granica administracyjna dzieląca dwa obszary. Bardziej skupiono się na ukształtowaniu geograficznym terenu, głównie występujących rzekach, które stanowiły naturalną granicę.

Linia graniczna pomiędzy strefami okupacyjnymi niemiecką i radziecką przebiegała wzdłuż rzek: Sanu na południu, dalej zaś na północ rzekami granicznymi był: Bug, Narew oraz Pisa. Tym samym do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej przyłączono czysto polskie powiaty jak: łomżyński, szczuczyński, wysokomazowiecki, połowę powiatu ostrowskiego i część powiatu ostrołęckiego, większą część powiatu augustowskiego, sokólski, białostocki²³.

W wyniku ustanowienia ostatecznej granicy pomiędzy sojusznikami Niemcom przypadło siedem województw centralnych oraz zachodnich, natomiast ZSRR sześć województw wschodnich. Województwa: białostockie, lwowskie, a także

²⁰ J. Böhrer, *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, Kraków 2015, s. 171–172.

²¹ Cyt. za. M. Gnatowski, *Region łomżyński w granicach ZSRR (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Nowe aspekty i problemy badawcze*, „Studia Łomżyńskie”, 1991, t. III, s. 53–54.

²² M. Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001, s. 14.

²³ *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 IX 1939 – 1 XI 1940. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota*, wstęp, wyb. i oprac. J. Gmitruk, J. Mazurek, Warszawa 1999, s.13.

województwo warszawskie zostały podzielone. Tym samym z województwa białostockiego Związek Radziecki zagarnął siedem powiatów, zaś Niemcom przypadł w całości powiat suwalski oraz część dwóch gmin powiatu augustowskiego. Natomiast odwrotna sytuacja miała miejsce w województwie warszawskim, w którym 19 powiatów przypadło Niemcom, natomiast ZSRR zaanektował w całości powiat łomżyński, wschodnią część powiatu ostrołęckiego oraz część powiatu ostrowskiego. Tak ukształtowana granica niemiecko-radziecka przecinała trzy województwa, 12 powiatów, jedno miasto, a także 22 gminy²⁴. W wyniku kolejnych korekt granicznych, na obszarze zainteresowania niniejszego szkicu, po stronie niemieckiej znalazła się Ostrołęka, Ostrów Mazowiecka, Brok, a także Czerwin²⁵. Ponadto podziałowi uległy gminy: Zaremby Kościelne, Rzekuń i Jasienica²⁶. Należy nadmienić, iż przekazanie Niemcom znacznej części obszarów leżących wzdłuż granicznych rzek, między Wisłą a Bugiem, spowodowane było oddaniem Litwy pod kuratelę ZSRR.

Wytyczaniem granicy niemiecko-sowieckiej zajmowała się w listopadzie 1939 r. specjalna podkomisja. Nakreślanie granicy trwało praktycznie do końca 1939 r. W jej pasie wbijano słupy, dokonywano przecinki lasów²⁷. Odcinek graniczny przebiegał od północnej strony do południowej na linii od Narwi do Bugu wzdłuż linii: *0,5 km na zachód od wsi Laskowiec, 1,5 km na wschód od Ostrołęki – Wojciechowice, 0,5 km na wschód od wsi Ławy, 3 km na wschód od Rzekunia, 3,5 km na zachód od Troszyna, 2,5 km na wschód od Czerwina*.²⁸ Ponadto na terenie powiatu ostrowskiego granica przebiegała wzdłuż linii: *majątek Zalesie, 1,5 km na wschód od miejscowości Jelonki, 1 km na wschód od wsi Przyjmy, 0,5 km na wschód od wsi Sulęcín-Kolonia, 0,5 km na zachód od wsi Lubiejewo Nowe, 4 km na wschód od Ostrowi Mazowieckiej, 1 km na wschód od wsi Ugniewo, 1,5 km na wschód od wsi Żachy Pawły, 2 km na wschód od wsi Daniłowo, 2,5 km na wschód od wsi Kańkowo, 1,5 km na wschód od wsi Zawisty Podleśne, 5 km na wschód od*

²⁴ M. Gnatowski, *W radzieckich okowach (1939–1941)*, Łomża 1997, s. 134; Tenże, *Region łomżyński w granicach ZSRR (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Nowe aspekty i problemy badawcze*, „Studia Łomżyńskie”, 1991, t. III, s. 54.

²⁵ M. Gnatowski, *Region łomżyński w granicach ...*, s. 55.

²⁶ Tenże, *W radzieckich okowach ...*, s. 134.

²⁷ J. Kazimierski, *Podział administracyjny ziem obecnego województwa ostrołęckiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Z dziejów wojny i okupacji na ziemiach województwa ostrołęckiego 1939–1945*, Materiały z sesji popularnonaukowej 11.05.1995 r. red. B. Gołębiowski i inni, Ostrołęka 1995, s. 31.

²⁸ S. Pajka, *Wstęp. Przyczynek do historii deportacji do ZSRR ludności z Kurpiowszczyzny i terenów woj. ostrołęckiego w latach 1939–1956*, [w:] *Losy tułacze mieszkańców województwa ostrołęckiego 1939–1956*, wstęp, wyb. i oprac. B. Gołębiowski, S. Pajka, Ostrołęka 1993, s. 111.

*Małkini, 1 km na wschód od wsi Rostki Wielkie*²⁹. W okolicach Rostek Wielkich granica przebiegała wzdłuż rzeki Bug. Po sowieckiej stronie znalazły się gminy wchodzące wcześniej w skład powiatu ostrowskiego: Warchoły, Boguty, Jasienica, Nur, Szulborze Koty, Zaręby Kościelne oraz niewielka część gminy Orło³⁰. Łączna długość nowej granicy od Narwi do Bugu wynosiła ok. 65 km, natomiast obszar regionu ostrołęckiego wcielonego do obszaru Zachodniej Białorusi wyniósł ok. 130 km²,³⁰ z punktu widzenia obszaru powiatu ostrołęckiego nie stanowiło zbyt rozległego terenu³¹.

II faza okupacji niemieckiej

Północną część Mazowsza włączono bezpośrednio do Prus Wschodnich. W skład rejencji ciechanowskiej weszły całkowicie obszary powiatów: ciechanowskiego, makowskiego, przasnyskiego, mławskiego, płockiego, płońskiego, sierpeckiego, a także częściowo powiatów: ostrołęckiego, pułtuskiego, sochaczewskiego i warszawskiego. Na ogół powierzchnia przedwojennych powiatów pokrywała się z tymi z okresu okupacji niemieckiej. Jednakże były pewne wyjątki dotyczące powiatów: ostrołęckiego i płońskiego, które uległy zmniejszeniu. Powierzchnia powiatu ostrołęckiego zmniejszyła się z 2286 km² do 1330,2 km². Południowo-wschodnia część powiatu z gminami: Czerwin, Goworowo, a także innymi miejscowościami, m.in. z gminy Rzekuń i Troszyn, została włączona do powiatu Ostrów Mazowiecka, stając się jednocześnie częścią dystryktu warszawskiego w Generalnym Gubernatorstwie³².

Obszary włączone do Rzeszy przejęły natychmiast cywilną administrację, która obowiązywała w Niemczech na podstawie niemieckich przepisów prawnych. Podobnie było z niemieckim prawodawstwem, które zaczęło obowiązywać natychmiast, bez przepisów przejściowych. Na obszarze Generalnego Gubernatorstwa rządy wojskowych również zakończono 25 października 1939 r., gdyż dzień później wszedł w życie dekret Führera i Kanclerza Rzeszy Niemieckiej o administracji okupowanych polskich obszarów z dnia 12 października 1939 r., stanowiący podstawę organizowania administracji cywilnej. Generalne Gubernatorstwo nie miało określonego prawnego charakteru, gdyż ziemie te nie zostały włączone do Rzeszy. Hitler w ten sposób zostawił namiastkę państwa polskiego, co najprawdopodobniej

²⁹ E. Podleś, *Z dziejów miasta i powiatu Ostrów Mazowiecka*, Ostrów Mazowiecka 2007, s. 27.

³⁰ Tamże, s. 28.

³¹ S. Pajka, *Wstęp. Przyczynek do historii ...* s. 111. W skład podanego obszaru ziem wcielonych do ZSRR wchodzi również te, należące do powiatu ostrowskiego. Podana liczba dotyczy ziem byłego województwa ostrołęckiego w granicach z lat 1975–1998.

³² M. Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984, s. 10.

miało służyć celom propagandowym, aby uzyskać pozytywny wydźwięk na arenie międzynarodowej³³.

Językiem urzędowym w GG był język niemiecki, natomiast okupanci dopuszczali również porozumiewanie się językiem polskim, głównie w stosunku do władz lokalnych. W sądownictwie, a także w samorządach język polski został utrzymany, a druki urzędowe wydawano w dwóch językach, jednak na pisma wniesione w języku niemieckim należało odpowiadać w tymże języku³⁴.

W GG wydawano polskojęzyczną prasę, którą z racji prezentowanych w niej treści, nazywano prasą „gadinową”. W obszarze zainteresowania ukazywał się „Nowy Kurier Warszawski” oraz „7 Dni”³⁵.

Rejencja ciechanowska jako jednostka administracji terytorialnej

Podstawą prawną do utworzenia rejencji ciechanowskiej było zarządzenie Adolfa Hitlera z 8 października 1939 r., na podstawie którego rdzenne polskie ziemie mazowieckie włączono do nowego organizmu administracyjnego – Regierungsbezirk Zichenau. Rejencja ciechanowska stała się tym samym częścią składową Prus Wschodnich w III Rzeszy. Stolicą rejencji, jak wskazuje nazwa, był Ciechanów (najprawdopodobniej ze względu na jego centralne położenie). Kolejnym krokiem w celu ujednoczenia władzy cywilnej było wydanie aktu wykonawczego do zarządzenia Hitlera, na mocy którego zobowiązano zarządy cywilne do stosowania instrukcji szefa administracji cywilnej Prus Wschodnich gauleitera Ericha Kocha. Do 2 października 1939 r. władzę wojskową w rejencji sprawował gen. płk Walther von Brauchitsch³⁶.

Obszar rejencji zajmował powierzchnię 12 913,60 km², na której przebywało 854 304 mieszkańców. W granicach rejencji znajdowało się 18 miast oraz 99 gmin³⁷. W jej skład wchodziło dziewięć powiatów: ciechanowski, makowski, mławski, ostrołęcki (część powiatu), plocki, płoński, przasnyski, pułtuski i sierpecki³⁸. Pierwszym prezydentem rejencji był dr Hermann Bethke, a po jego śmierci w 1940 r. zastąpił go Paul Dargel. W 1942 r., po związaniu z awansem Dargela wyjeździe na Ukrainę, rejencją rządził Clemens Rossbach.

³³ *Działalność władz okupacyjnych* ..., s.13.

³⁴ Tamże, s.13–14.

³⁵ S. Piątkowski, *Codziennosc początków okupacji niemieckiej w Generalnym Gubernatorstwie w świetle ogłoszeń drobnych „Gońca Krakowskiego” (październik 1939 – czerwiec 1940)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 1, s. 25.

³⁶ E. Szubska-Bieroń, *Rejencja ciechanowska* [w:] *Dzieje Mazowsza lata 1939–1945*, t. V, red. A. Koseski, Pułtusk–Warszawa 2017, s. 170.

³⁷ Tamże, s. 171. Różniącą się liczbę ludności rejencji przedstawiała Stanisława Lewandowska podająca liczbę 843 815, w tym, 80 tys. Żydów i 15 tys. Niemców, S. Lewandowska, *Okupowanego Mazowsza*..., s. 19.

³⁸ Z. Ptasiewicz, *Regierungsbezirk Zichenau. Rejencja ciechanowska 1939–1945*, Ciechanów 2012, s. 43.

Funkcję starosty ostrołęckiego (landrata) pełnił Hermann Paltinat, natomiast w imieniu NSDAP władzę w powiecie sprawował Kreisleiter³⁹. Kolejnym krokiem, który był następstwem rozpoczęcia funkcjonowania niemieckiej administracji cywilnej, były zmiany nazw miejscowości i ulic. O ile w 1939 r., a nawet w 1940 r. używano zniemczonych nazw powiatów, np. Ostrolenka, Makow, Prasnysz, Pultusk, Plotzk, Sierpc, Mława, Plonsk, o tyle już w 1941 r. używano niemieckich nazw odpowiednio: Scharfenwiese, Mackeim, Praschnitz, Ostenburg, Schröttersburg, Sichelberg, Mielau, Plöhnen. Przykładem zmian nazw ulic może być Ostrołęka, w której: ulicę 11 Listopada nazwano Ribbentropstrasse, Kościuszki – Erich Kochstrasse, Kilińskiego – von Küchlerstrasse, natomiast plac 3 Maja (obecny Plac gen. Bema) nazwano Göeringplatz⁴⁰.

Organizacja władz niższego szczebla nie uległa większym przeobrażeniom. Na czele gmin stali wójtowie i sekretarze, z czasem powołano na ich miejsce niemieckich komisarzy. Co ciekawe, funkcje sekretarzy gmin praktycznie do końca wojny sprawowali Polacy, co stało w wyraźnej sprzeczności z wytycznymi Hitlera z 8 września 1939 r., w których zarządził, aby najniższe funkcje w administracji terenowej obsadzane były volksdeutschami. Jednak ze względu na ich znikomą ilość posiłkowano się Polakami⁴¹.

Struktura władz policyjnych i SS w rejencji ciechanowskiej była już bardziej złożona. Wyższym dowódcą SS i Policji przy nadprezydencie Prus Wschodnich do 1942 r. był SS-Obergruppenführer Hans Adold Prützmann. Jego następcą był do końca 1943 r. SS-Brigadeführer Georg Ebrecht. Kolejnym, a zarazem ostatnim dowódcą został SS-Brigadeführer Otto Hellwig. Natomiast funkcję Inspektora Sipo i SD na Prusy Wschodnie pełnił SS-Standartenführer Constantin Canaris. Wymienionym formacjom podlegały również placówki policji. Placówką policji kryminalnej (Kriminalpolizei – Kripo) na szczeblu rejencji w Ciechanowie kierował Schindler, natomiast placówką tajnej policji państwowej (Geheime Staatspolizei – Gestapo), również na szczeblu rejencji, z siedzibą w Płocku kierował SS-Sturmabfuhrer Hertmut Pulmer, a od 1943 r. SS Sturmabfuhrer Schultz. W większych miastach rejencji gestapo posiadało swoje placówki. Szefem Gestapo w Ostrołęce był SS Oberscharfführer Wilhelm Boger⁴², który stał się jednym

³⁹ S. Lewandowska, *Okupowanego Mazowsza ...*, s. 19; Z. Ptasiwicz, *Regierungsbezirk Zichenau. Rejencja ciechanowska 1939–1945*, Ciechanów 2012, s. 50;

⁴⁰ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Warszawa 1975, s. 252.

⁴¹ Tamże.

⁴² Wilhelm Friedrich Boger, ur. 19.12.1906, ur. w Zuffenhausen (obecnie dzielnica Stuttgartu). W wieku 23 lat wstąpił do NSDAP. Po wybuchu wojny pełnił funkcję szefa gestapo w Ostrołęce. 1 grudnia 1942 r. został skierowany do obozu koncentracyjnego w Auschwitz-Birkenau, gdzie pełnił służbę jako członek personelu obozowego. Po skazaniu go przez Sąd Krajowy we Frankfurcie nad Menem na dożywotnie więzienie za liczne morderstwa podczas wojny zmarł w szpitalu więziennym w dniu 3.04.1977 r., E. Szubska-Bieroń, *Organy*

z późniejszych współorganizatorów obozu koncentracyjnego w Auschwitz⁴³. Jego następcą był Niemiec Henze, pełniący swą funkcję od lipca 1940 r.⁴⁴ Ponadto na obszarze rejencji funkcjonowała również policja porządkowa (Ordnungspolizei – Orpo), a także policja ochronna (Schutzpolizei – Schupo) i żandarmeria (Gendarmerie). Wymienione placówki policji ochronnej występowały na szczeblu gmin (Gemeindepolizeiposten), zaś posterunki żandarmerii głównie w miastach powiatowych⁴⁵.

W Generalnym Gubernatorstwie

Generalne Gubernatorstwo utworzono 26 października 1939 r. Rządził nim generalny gubernator Hans Frank. Tak określił to w pierwszych słowach proklamacji Gubernatora Generalnego: *Führer i Kanclerz Rzeszy Niemieckiej, Adolf Hitler, powierzył mi rozporządzeniem z dnia 12 października 1939 r. ważnością od 26 października 1939 r. władzę Gubernii Generalnej na zajętych obszarach polskich*⁴⁶. Obszar GG podzielony był na początku na cztery, a następnie na pięć dystryktów (okręgów). Ta część północnego Mazowsza, która nie znalazła się w obrębie rejencji ciechanowskiej oraz w granicach BSRR, wchodziła w skład dystryktu warszawskiego. W skład dystryktów wchodziły powiaty wiejskie i miejskie, którymi kierowali starostowie (Kreishauptmann). W połowie 1940 r. Warszawa, jako wyodrębnione miasto, posiadała dziesięć, a następnie dziewięć powiatów wiejskich, w tym oczywiście powiat ostrowski z obszarem 1467 km² z liczbą ludności wynoszącą 102 600 mieszkańców. Wśród wymienionej liczby mieszkańców powiatu było 150 Żydów i 60 Niemców⁴⁷. Struktura średniego i niższego szczebla administracji terenowej (okręgu i powiatu) była w zasadzie podobna we wszystkich dystryktach, różniąc się nieznacznie tam, gdzie była odrębna specyfika wymuszająca tworzenie nowych organizmów administracyjnych według doraźnych potrzeb.

Generalny Gubernator łączył w swoim urzędzie wszystkie ministerstwa funkcjonujące w III Rzeszy. Bliźniaczy zakres władzy, aczkolwiek niższego szczebla, dotyczył również szefa dystryktu (okręgu), któremu podlegała całkowicie administracja cywilna, a także policja. Szef okręgu posiadał również najwyższy stopień partyjny w okręgu. Szefem Urzędu Dystryktu Warszawskiego był dr Ludwig Fi-

represji okupanta na Mazowszu Północnym [w:] *Dzieje Mazowsza lata 1939–1945*, t. V, red. A. Koseski, Pułtusk – Warszawa 2017, s. 102–103.

⁴³ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka...*, s. 247; W. Pronobis, *Organizacja administracji okupacyjnej w rejencji ciechanowskiej*, „Notatki Płockie” 1973, nr 18, s. 15–16.

⁴⁴ E. Szubska-Bieroń, *Organy represji okupanta ...* s. 102.

⁴⁵ W. Pronobis, *Organizacji administracji ...*, s. 16.

⁴⁶ „Ilustrowany Kurjer Codzienny”, 1939, Nr 282; M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, Poznań 2015, s. 17;

⁴⁷ S. Lewandowska, *Reżim okupacyjny. Organizacja niemieckiego aparatu administracyjnego* [w:] *Dzieje Mazowsza lata 1939–1945*, t. V, red. A. Koseski, Pułtusk–Warszawa 2017, s. 48.

scher (Distriktsstandartenführer), mianowany 26 października 1939 r.⁴⁸, natomiast w powiatach osobami odpowiadającymi za całokształt zarządzania byli starostowie. W powiecie ostrowskim urząd ten pełnili kolejno: Littschnager, Richard Lerche, Hans Valentin, Schön, dr Reinhold Eckert, Heinrich Drollinder. Jednostkami administracyjnymi niższego szczebla były gminy wiejskie i miejskie. Gminą miejską zarządzał burmistrz, natomiast gminą wiejską – wójt. Co ważne, personel tychże zarządów gminnych był polski⁴⁹.

Fisherowi podlegały wszystkie komórki partyjne NSDAP w terenie, a także dowódca SS i policji. W organizmie policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa znalazły się: służba bezpieczeństwa – Sicherheitsdienst (SD), tajna policja państwowa – Geheime Staatspolizei (Gestapo) oraz policja kryminalna – Kriminalpolizei (Kripo). Ponadto ważnym ogniwem bezpieczeństwa publicznego była policja porządkowa – Ordnungspolizei (OrPo), w skład której z kolei wchodziły: policja ochronna – Schutzpolizei (Schupo), funkcjonująca w miastach powyżej 5 tys. mieszkańców; żandarmeria – Gendarmerie, znajdująca się w niewielkich miejscowościach, głównie gminnych, a także niewielkich miasteczkach oraz Polska Policja Generalnego Gubernatorstwa, zwana często jako „Granatowa policja”⁵⁰.

Pod radziecką okupacją

Pierwsze ruchy wojsk sowieckich przy granicy z Polską były efektem rozkazu nr 001064 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Ławrientija Berii, mówiącego o przeprowadzeniu tzw. ćwiczeń szkoleniowych armii. Z kolei w tajnym piśmie nr 20177 Beria przekazał dyrektywę dla kierowników grup NKWD, utworzonych przy przygotowywującej się do ataku Armii Czerwonej⁵¹.

Po zakończonym rozbrojeniu polskich służb: Korpusu Ochrony Pogranicza, policji, straży więziennej, służby leśnej, polegającej głównie na wymordowaniu przedstawicieli tychże formacji, NKWD przystąpiło do rejestracji osób, które miały znaleźć się na „czarnej liście wrogów ludu” lub też „kaerów” (kontrewolucjonistów). Na tworzonych przez NKWD listach proskrypcyjnych znajdowali się: czynni i rezerwowi oficerowie i podoficerowie Wojska Polskiego, w tym żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza, funkcjonariusze Policji Państwowej, pracownicy administracji publicznej, ziemianie, działacze polityczni, przedstawiciele służby leśnej, emeryci, renciści, kupcy oraz przemysłowcy, osadnicy wojskowi, cywilni osadnicy parcelacyjni, czy tzw. kułacy, czyli chłopcy posiadający powyżej 5 ha zie-

⁴⁸ K. Dunin-Wąsowicz, *Gubernator Warszawski Ludwig Fischer*, „Dzieje Najnowsze” 1981, nr 1–2, s. 97.

⁴⁹ Tamże, s. 50.

⁵⁰ Tamże, s. 51.

⁵¹ W. Ziemiński, *Walka o przetrwanie niepodległościowego ducha narodowego w „Polsce Ludowej”, część II*, „Niepodległość i Pamięć” 1998, nr 11, 1998, s. 219.

mi, a także rodziny wymienionych⁵². Celem nadrzędnym prowadzonej sowieckiej polityki terroru było „odpolszczenie” kresów wschodnich Rzeczypospolitej. Już w lutym rozpoczęto masowe deportacje Polaków w głąb ZSRR.

Okupacja niemiecka terenów położonych za Narwią trwała do 27 września 1939 r. Wtedy to rząd radziecki uznał, że *dojrzała chwila do ostatecznego określenia struktury terytoriów polskich*⁵³. W wyniku postanowień traktatu z 28 września Niemcy wycofali się za linię demarkacyjną wzdłuż rzek Pisy i Narwi. Już 29 września 1939 r. na tereny prawobrzeżnej Narwi wkroczyła Armia Czerwona. Tym samym zajęte tereny znalazły się w granicach Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR). W BSRR podział administracyjny obejmował trzy szczeble: obwód (województwo), rejon (powiat) oraz radę wiejską (gmina). W obwodzie białostockim utworzono 24 rejonu. W byłym powiecie łomżyńskim znalazło się pięć rejonów: kolneński, łomżyński, jedwabieński, śniadowski i zambrowski⁵⁴.

Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski w dniu 17 września 1939 r. w propagandzie radzieckiej określano, jako „wyzwolenie braci Ukraińców oraz braci Białorusinów”. Tyle że na obszarze zainteresowania (rejon łomżyński) nie było kogo wyzwalać, gdyż nie mieszkali tu Białorusini, co zadaje kłam forsowanemu hasłom agitacyjnym. W regionie łomżyńskim jedyną liczącą się mniejszością narodową byli Żydzi. Polacy stanowili 90% ludności, natomiast na terenach wiejskich niemal całkowicie egzystowali Polacy. Dlatego też, aby uwiarygodnić „białoruskość” tych terenów, władze sowieckie postanowiły zapoczątkować na Ziemi Łomżyńskiej osadnictwo przybyszy ze wschodu⁵⁵.

Włączenie północno-wschodnich obszarów Mazowsza do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej oznaczało przyjęcie obowiązującego w ZSRR systemu politycznego. Podstawą do tworzenia przez Armię Czerwoną [sic!] na początku października 1939 r. tzw. Zarządów Tymczasowych było postanowienie Rady Wojennej Frontu Białoruskiego nr 01 z 16 września 1939 r. dotyczące tworzenia Zarządów Tymczasowych oraz Komitetów Gminnych i Chłopskich na zajmowanych terytoriach polskich⁵⁶. Było to swoiste *novum*, gdyż w ten sposób zrezygnowano z tworzenia Rewolucyjnych Komitetów, jak to było chociażby w pod-

⁵² *Działalność władz okupacyjnych ...*, s. 188–189.

⁵³ Cyt. za M. Gnatowski, *W radzieckich okowach (1939–1941)*, Łomża 1997, s. 133.

⁵⁴ M. Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001, s. 19, 22.

⁵⁵ M. Gnatowski, *Polacy – Sowietci – Żydzi w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941, t. I. Studia*, Łomża 2005, s. 89.

⁵⁶ *Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów: obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, wybór źródeł pod redakcją T. Strzembosza; wybór, opracowanie, wstęp K. Jasiewicz, T. Strzembosz, M. Wierzbicki, Warszawa 1996, s. 49.

czas wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r.⁵⁷ Zarządy Tymczasowe, szczególnie na szczeblu województwa, powiatu oraz miasta, obsadzone były czerwonoarmistami i funkcjonariuszami NKWD. Już na początku października 1939 r. na tereny regionu łomżyńskiego przybyło 196 aktywistów, którzy obsadzali kierownicze stanowiska w zarządach⁵⁸. Ponadto po dokonanej aneksji wschodnich terenów Rzeczypospolitej w każdej wsi stacjonowały wojska sowieckie, natomiast w miastach dodatkowo kwaterowały grupy NKWD⁵⁹.

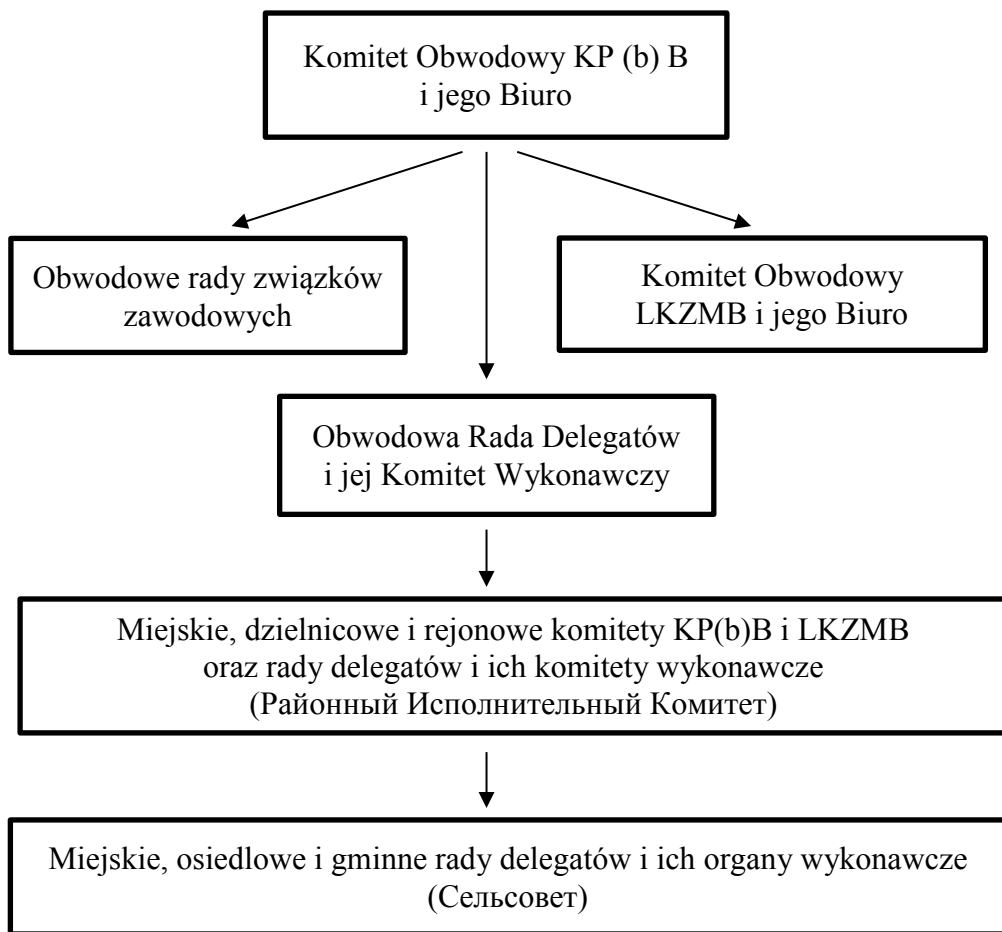
Na zajętych przez Armię Czerwoną terenach północno-wschodniego Mazowsza na czele drabiny władzy stanowiącej stało Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi, wybierane w wyborach powszechnych. Następnie władzę w terenie sprawowały zarządy tymczasowe województw (obwodów), które były zatwierdzane przez Radę Wojenną Frontu Białoruskiego. Te z kolei miały pod sobą zarządy tymczasowe miast i powiatów, również zatwierdzane przez dowództwo poszczególnych związków taktycznych Armii Czerwonej. Idąc dalej w dół – organami stanowiącymi były Zjazdy lub zebrania Komitetów Chłopskich, zwoływane przez zarządy tymczasowe województw w powiatach oraz w gminach przez zarządy tymczasowe powiatów. Dalej zaś komitety chłopskie w gminach ustalane były na zebraniach gminnych i zatwierdzane przez zarządy tymczasowe powiatów. Na dole drabiny decyzyjnej były komitety chłopskie na wsi, które były ustalane na wniosek komisarzy na zebraniu wiejskim, a także rejestrowane w zarządach powiatów⁶⁰. Strukturę organizacyjną sowieckich władz politycznych i administracyjnych w latach 1939–1941 przedstawia schemat nr 1.

⁵⁷ M. Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001, s. 29.

⁵⁸ M. Gnatowski, *W radzieckich okowach (1939–1941)*, Łomża 1997, s. 138.

⁵⁹ Cz. Brodzicki, *Łomża i powiat łomżyński w latach drugiej wojny światowej i trudnych latach powojennych (do 1957 r.)*, Warszawa 2004, s. 32.

⁶⁰ M. Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001, s. 15.

Schemat 1**Struktura organizacyjna sowieckich władz politycznych i administracyjnych w latach 1939–1941**

Źródło: M. Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939-1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001, s. 17; Tenże, *Region łomżyński w granicach ZSRR (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Nowe aspekty i problemy badawcze*, „Studia Łomżyńskie”, 1991, t. III, s.75.

Na zaanektowanych terenach rozpisano wybory do Sielsowietu⁶¹, Rajsółkomu⁶², Obłasti⁶³ i Wierchownego Sowietu⁶⁴, celem uwiarygodnienia rządów ludu.

⁶¹ Sielsowiet (ros. Сельсовет) – organ miejscowej władzy w ZSRR; rada wiejska.

⁶² Rajsółkom (ros. skrót: Районный Исполнительный Комитет), Rejonowy Komitet Wykonawczy.

Wielu Polaków zatrudniało się w radzieckiej administracji, głównie najniższego szczebla, nie aspirując na wyższe stanowiska w drabinie decyzyjnej, dlatego też do Rajspółokomu wstępowali nieliczni Polacy, a ci, którzy zasilali szeregi radzieckiej władzy administracyjnej, często przekazywali poufne informacje organizującemu się na opisywanych terenach podziemi zbrojnemu⁶⁵.

Tuż po wkroczeniu Armii Czerwonej na wschodnie rubieże Rzeczypospolitej zlikwidowano działalność polskich partii politycznych, organizacji społecznych, a także organów władzy rządowej i samorządowej⁶⁶. Dodatkowo pojawiły się napięcia pomiędzy rdzenną ludnością a miejscowymi Żydami. Dostyc często zdarzało się, że wkraczające jednostki Armii Czerwonej były uroczystie witane przez Żydów. Ponadto utworzona lokalna milicja składała się w większości z Żydów, których obarczano winą za współtworzenie list Polaków przeznaczonych do wywózki na wschód. Rozpoczęte aresztowania odbywały się przy współudziale miejscowych komunistów oraz biedoty żydowskiej⁶⁷. Tzw. Czerwona Milicja posiadała broń odebraną polskiej policji oraz żołnierzom Wojska Polskiego⁶⁸. Jednak jak słusznie zauważył Michał Gnatowski, obarczanie Żydów piętnem kolaborantów i agentów komunistycznych byłoby zbytym uproszczeniem i jest nieuprawnione. Oczywiście żydowskie poparcie udzielone Armii Czerwonej po 17 września 1939 r. jest niezaprzeczalne, ale nie dotyczyło ono całej populacji tej mniejszości narodowej. Okupanci doskonale zdawali sobie sprawę z poparcia Żydów, co podkreślił naczelnik NKWD w Łomży D. I. Manuiłow: *u nas utarła się taka praktyka. Poparli nas Żydzi i tylko ich było wciąż widać*.⁶⁹

Gwoli oddania pełnej reprezentacji działalności miejscowych Żydów należy podać, że zdarzały się również przypadki działalności antyradzieckiej wśród ludności wyznania mojżeszowego. W regionie łomżyńskim NKWD ustaliło istnienie 14 organizacji antykomunistycznych. Wśród 3231 uczestników tychże grup tylko 8 z nich stanowili Żydzi. Takie zestawienie jednoznacznie wskazuje, że ta mniej-

⁶³ Obwód (ros. Область) – jednostka administracyjna kraju w ZSRR.

⁶⁴ Rada Najwyższa ZSRR (ros. Верховный Совет).

⁶⁵ S. Elceser, *22 miesiące pod okupacją sowiecką 1939–1941 w Kalinowie: fragment wspomnień*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1992, nr 6, s. 238.

⁶⁶ M. Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001, s. 16.

⁶⁷ Cz. Brodzicki, *Łomża i powiat łomżyński w latach drugiej wojny światowej i trudnych latach powojennych (do 1957 r.)*, Warszawa 2004, s. 27–28.

⁶⁸ M. Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001, s. 29.

⁶⁹ Cyt. za: M. Gnatowski, *Polacy – Sowietci – Żydzi w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941, t. I. Studia*, Łomża 2005, s. 89.

szość narodowa zasadniczo nie sprzeciwiała się czynnie okupacji radzieckiej⁷⁰. Sytuacja ewoluowała jednak w różnych okresach. O ile poparcie dla reżimu komunistycznego na początku było duże, o tyle w dalszym okresie miejscowi Żydzi rozczarowywali się radziecką polityką, a także coraz trudniejszymi warunkami życia⁷¹.

Na terenie powiatu łomżyńskiego, w skład którego wchodziły miejscowości z części przedwojennego powiatu ostrołęckiego, wydawano gadzinową prasę. 5 października 1939 r., czyli po zajęciu Łomży przez Armię Czerwoną, zaczęło ukazywać się pismo „Wolna Łomża”, które wydawano do 20 czerwca 1941 r., czyli do napaści III Rzeszy na ZSRR. Pismo było o charakterze propagandowym i miało zjednywać przychylność mieszkańców wobec władzy radzieckiej⁷². Spośród 24 rejonów obwodu białostockiego jedynie w dziesięciu z nich przystąpiono do wydawania lokalnych czasopism, w tym we wspomnianej Łomży⁷³.

Na terenach zajętych przez Związek Radzicki w połowie października 1939 r. nastąpiła reorganizacja szkolnictwa polegająca między innymi na tym, że wzorem ZSRR wprowadzono dziesięcioletnie szkoły o podwyższonym poziomie nauczania, co doprowadziło do sytuacji, w której uczniowie przedwojennych polskich szkół zostali cofnięci o jedną klasę. W języku polskim nauczano takich przedmiotów, jak: język polski, matematyka oraz śpiew, zaś pozostałych nauczano po rosyjsku. Język rosyjski był językiem nieznanym polskim dzieciom i młodzieży, dlatego jego naukę rozpoczynano od poznawania alfabetu⁷⁴.

15 stycznia 1940 r. na zagarniętych przez ZSRR polskich ziemiach dokonano nowego podziału administracyjnego, w wyniku którego powstał obwód Białystok, w którego strukturze znalazły się miasta Białystok i Grodno. Ponadto w skład obwodu weszły powiaty: augustowski, białostocki, bielski, wołkowyski, wysokomazowiecki, grajewski, grodzieński, łomżyński (w nowych granicach) oraz sokołski⁷⁵. Do rejonu łomżyńskiego weszły miejscowości z powiatu ostrołęckiego. W grudniu 1939 r. sekretarzem Komitetu Rejonowego Komunistycznej Partii Bia-

⁷⁰ M. Gnatowski, *Polacy – Sowietci – Żydzi w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941*, t. I. *Studia*, Łomża 2005, s. 117.

⁷¹ Tamże.

⁷² Zob. D. Karolkiewicz, „Wolna Łomża”. *Oblicze radzieckiej polityki i propagandy w Łomżyńskim w okresie 1939–1941*, Łomża 2002.

⁷³ B. Bernacki, *Organizacja i funkcjonowanie sowieckiego rynku prasowego na ziemiach północnowschodnich II RP w latach 1939–1941*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2004, nr 22, s. 88–89.

⁷⁴ I. Mikos, *Wspomnienia ...*, s. 32.

⁷⁵ Указ Президиума ВС СССР от 4 декабря 1939 года об образовании Барановичской, Белостокской, Бресткой, Вилейской и Пинской областей в составе Белорусской ССР, „Советская Сибирь” 1939, nr 281 (6049).

łorusi w Łomży był Aliksiej Dimitriewicz Adamienko, natomiast naczelnikiem NKWD w rejonie łomżyńskim – Dmitrij Iwanowicz Manuiłow⁷⁶.

Mapa 1. Fragment niemieckiej mapy Administracji niemieckiego obszaru wschodniego i Generalnego Gubernatorstwa z 1940 r. przedstawiający granice pomiędzy rejencją ciechanowską, Generalnym Gubernatorstwem i Białoruską Socjalistyczną Republiką Radziecką

Źródło: <http://igrek.amzp.pl/maplist.php?cat=GERGENERALNAZI>, dostęp 23.11.2019 r.

Los polskich Żydów

Istotnym zagadnieniem związanym z konsekwencjami IV rozbioru Polski był los polskich Żydów, którzy uciekając przed nacierającymi wojskami niemieckimi, w nadziei na ocalenie, przemieszczali się na wschód. W pierwszym zetknięciu z żołnierzami Wehrmachtu ludność żydowska pozbawiona była wszelkich złudzeń

⁷⁶ D. Karolkiewicz, „*Wolna Łomża*”. *Oblicze radzieckiej polityki i propagandy w Łomżyńskim w okresie 1939–1941*, Łomża 2002, s. 193.

co do intencji swoich prześladowców. Wobec zaostrzającego się terroru, mającego na celu, między innymi, wysiedlenie ludności wyznania mojżeszowego z miast i miasteczek znajdujących się w pobliżu linii demarkacyjnej (Ostrołęka, Pułtusk czy Długosiodło), ludność żydowska zmuszona była udać się na wschód⁷⁷.

Opuszczający okupowaną przez Niemców Ostrołękę Żydzi udawali się tym razem na wschód, przekraczając ustaloną granicę niemiecko-radziecką na przejściach granicznych za Wojciechowicami, niedaleko wiosek Laskowiec i Ołdaki oraz w pobliżu Troszyna. Pomimo że przejścia graniczne były otwarte dla wypędzonych Żydów, przed opuszczeniem niemieckiej strefy hitlerowcy dokonywali brutalnych rewizji, ograbiając uciekinierów z kosztowności. Jednak swobodne przekraczanie granicy nie trwało zbyt długo, gdyż postanowiono ją uszczelnić. Dostyc często zdarzało się, że uciekający Żydzi próbowali przedostać się na radziecką stronę. Ograbieni przez Niemców byli puszczani wolno, lecz żołnierze Armii Czerwonej nie wpuszczali już ich na swoje terytorium⁷⁸. Ci Żydzi, którym nie udało się przeniknąć na zajęętą przez Armię Czerwoną stronę, znaleźli się w śmiertelnej pułapce. W pasach granicznych, będących obszarami ziemi niczyjej, bieżący koczowali w deszczu, mrozie, błocie i śniegu. Próba przedostania się na którąś ze stron kończyła się najczęściej otwieraniem ognia karabinowego przez żołnierzy agresorów stojących po obydwu stronach granicy. Niezwykle dramatyczna sytuacja miała miejsce na stacji kolejowej i na moście w Małkini, gdzie setki Żydów w deszczu i zimnie koczowało pomiędzy posterunkami obydwu okupantów. W momencie otwarcia szlabanu granicznego, bez wcześniejszej zapowiedzi, rzucający się do przekroczenia granicy tratowali się wzajemnie⁷⁹.

Wielu przedstawicieli wyznania mojżeszowego zamarzło, przebywając w strefie granicznej, wielu utonęło w Narwi podczas próby przekraczania granicy, ale również dostyc często zdarzało się, że byli z powrotem przepędzani na stronę niemiecką⁸⁰. Wielu koczowało nad brzegami rzek w nadziei na nielegalny przerzut na wschodnią stronę granicy. Pas linii granicznej przebiegał głównie korytami rzek, stąd też nadrzeczne tereny stały się miejscem gehenny przerażonej ludności żydowskiej. Dodatkowo w porze nocnej koczujący Żydzi byli okradani z dobytku, który im pozostał⁸¹.

Wielu mazowieckich Żydów udało się do zajętej przez Armię Czerwoną Łomży. Jednakże normalizacja życia uchodźców nie trwała długo, gdyż władze radzieckie wydały zarządzenie, aby wszyscy ludzie nie pochodzący z Łomży zareje-

⁷⁷ D. Boćkowski, *Losy żydowskich uchodźców z centralnej i zachodniej Polski (bieżeńców) przebywających na terenie Obwodu Białostockiego w latach 1939–1941*, „Studia Podlaskie” 2006, t. XVI, s. 88.

⁷⁸ Z. Wyłożny, *Jestem świadkiem...*, s. 380.

⁷⁹ D. Boćkowski, *Losy żydowskich uchodźców...*, s. 88–89.

⁸⁰ Z. Wyłożny, *Jestem świadkiem...*, s. 380.

⁸¹ D. Boćkowski, *Losy żydowskich uchodźców...*, s. 89.

strowali się i wyjechali do innych miejscowości oddalonych o co najmniej 100 km od granicy niemieckiej. Nieszczęśnikom dano wybór spośród następujących miejscowości: Mołoczadź, Pazewo, Prużany, Różany, Stolin, Słonim, Wołkowysk, Zelwa i inne. Największa grupa ostrołęckich Żydów udała się do Słonimia.

Pomimo że na początku działań wojennych granica z ZSRR nie stanowiła zapory nie do przebycia, wielu Żydów pozostało w miejscu swojego zamieszkania. Jednak wraz z nadejściem Niemców w wielu miejscowościach rozpoczynały się krwawe pogromy mieszkańców wyznania mojżeszowego.

9 września podczas otaczania Goworowa pierścieniem Niemcy dokonali selekcji Polaków i Żydów. Tych drugich zapędzili do miejscowej bożnicy z zamiarem jej podpalenia, zamknęli ją szczelnie (okna i drzwi zostały zabite), aby nikt nie mógł się wydostać. Następnie oblali obiekt benzyną i podpalili. Uwięzieni Żydzi próbowali ratować się ucieczką przez szczeliny w zabitych deskami oknach, jednak Niemcy strzelali do uciekinierów. W środku bożnicy słychać było przerażające głośne krzyki uwięzionych ludzi. W trakcie barbarzyńskiego procederu pojawił się, podobno przypadkowo, wyższy rangą oficer, który stwierdził, że to jest zbyt okrutne i nakazał wypuścić Żydów z płonącej bożnicy i wypędzić z Goworowa za rzekę Orz. Nieszczęśnicy, uciekając w popłochu, trawili się wzajemnie, co spowodowało zadeptanie w wodzie dwóch młodych chłopców. Ich zwłoki wypłynęły na powierzchnię rzeki po kilku dniach. Ocaleni Żydzi koczowali przez kilka dni na łące pomiędzy Wólką Brzezińską a Grodziskiem Małym. Po zakończonej gehennie Niemcy podpalili budynki znajdujące się na rynku Goworowa⁸². Jak podaje Judyta Patasz, naoczny świadek tamtych wydarzeń, w dniu wejścia Niemców do Goworowa agresorzy zabili 150 osób⁸³.

W chwili opuszczenia przez Armię Czerwoną Ostrowi Mazowieckiej, do miasta weszli Niemcy, którzy urządzili krwawą rzeź 600 Żydów⁸⁴.

Charakterystyczną cechą wkraczających pododdziałów Wehrmachtu było relacjonowanie w dziennikach wojennych i listach zastanych widoków polskich miasteczek. 5 września 1939 r. jeden z żołnierzy niemieckich tak wspominał swój wjazd do Makowa Mazowieckiego: *Żydowskie miasto [...] Brudne i zaniedbane. Remonty widocznie nie wydawały się mieszkańcom konieczne. Boże, widzisz i nie grzmisz?! Ty brudny narodzie wybrany*⁸⁵.

⁸² J. Dziewirski, *Goworowo i okolice*, Ostrołęka 2006, s. 254; M. Grynberg, *Żydzi w rejen-cji...*s. 29; J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 393.

⁸³ *Polacy – Sowietci – Żydzi w regionie Łomżyńskim w latach 1939–1941, t. IV, Dokumenty i relacje żydowskie*, wyb. i oprac. M. Gnatowski, Łomża 2011, s. 135.

⁸⁴ Tamże, s. 132–133.

⁸⁵ Cyt. za J. Böhler, *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, Kraków 2015, s. 242–243.

22 czerwca 1941 r., czyli w momencie napaści Niemiec hitlerowskich na sojusznika – ZSRR, rozpoczął się kolejny etap gehenny Żydów, którzy tym razem nie mogli już w wielu przypadkach ocalić swojego życia.

Podsumowanie

Podział terytorium Polski w 1939 r. pomiędzy okupantów odbył się na oczach cywilizowanej Europy, która poprzez liczne pakt i sojusze starała się zachować pokój na kontynencie. Agresja Wehrmachtu i Armii Czerwonej zapoczątkowała podział Polski na dwie strefy interesów. Obszary północno-wschodniego Mazowsza znalazły się w trzech organizmach administracyjnych: dwóch niemieckich i radzieckim. Na obszarach wcielonych do Rzeszy (rejencja ciechanowska), po przekazaniu przez wojsko władzy zarządowi cywilnemu, wprowadzono niemieckie prawodawstwo oraz całościowo niemieckiego aparatu administracji⁸⁶. Podobny kazus funkcjonował na obszarze Generalnego Gubernatorstwa. Jednak w przeciwieństwie do ziem włączonych do Rzeszy naczelną władzę w GG sprawował, mianowany przez Hitlera, Generalny Gubernator – Hans Frank. Jako najwyższy rangą przywódca w GG kierował wszystkimi działami administracji, zajmując jednocześnie stanowisko komisarza do spraw obrony Rzeszy oraz szefa NSDAP na zarządzanym terenie. Ponadto mógł wydawać akty prawne w formie rozporządzeń. Organem doradczym Generalnego Gubernatora był urząd Generalnego Gubernatora, który od 1 grudnia 1940 r. określany był jako rząd GG, a przewodniczył mu sekretarz stanu⁸⁷.

Odmienna sytuacja miała miejsce na terenach włączonych do terenów zachodniej Białorusi i Ukrainy. Struktura władz okupacyjnych była analogiczna jak na pozostałych obszarach ZSRR. Organizację władz administracyjnych poprzedzało tworzenie aparatu politycznego oraz aparatu represji (NKWD), natomiast aparat państwowy organizowany był później⁸⁸.

Odwierciedlenie opisanych mechanizmów administracji lokalnej wystąpiło na obszarach północno-wschodniego Mazowsza obejmującego obszar powiatu ostrołęckiego, łomżyńskiego, ostrowskiego. Pomimo że opisywany obszar stanowił jednolite terytorium historyczne i etniczne, został poddany sztucznym podziałom, których jedynym usankcjonowaniem były wpływy polityczne. Sytuację nowego „pogranicza” trafnie skonstatował Mieczysław Wieliczko analizujący konsekwencje podziału stref interesów zaborców: *Powstał bowiem pośrodku ziem polskich obszar (pas) rozerwania wspólnoty narodowej, powstał nagle, likwidując wszelkie*

⁸⁶ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 388.

⁸⁷ Tamże, s. 390.

⁸⁸ Tamże, s. 393.

*formy interakcji ludzkiej społeczności lokalnych, które istniały, działały i rozwijały się jako spójne struktury.*⁸⁹

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Gmitruk J., Mazurek J. 1999. *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie I.IX.1939 – I.XI.1940. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota*. Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa.
- Gnatowski M. 2001. *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*. Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Historii, Białystok.
- Strzembosz T. (red.). 1996. *Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów. Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.
- Gnatowski M. (wybór i oprac.). *Polacy – Sowietci – Żydzi w regionie Łomżyńskim w latach 1939–1941, t. I, Studia*. Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Łomża 2005.
- Gnatowski M. (wybór i oprac.). 2004. *Polacy – Sowietci – Żydzi w regionie Łomżyńskim w latach 1939–1941, t. II, Dokumenty radzieckie*. Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Łomża.
- Gnatowski M. (wybór i oprac.). 2011. *Polacy – Sowietci – Żydzi w regionie Łomżyńskim w latach 1939–1941, t. IV, Dokumenty i relacje żydowskie*. Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Łomża.
- Gnatowski M. (red.). 2002. *Żydzi i stosunki polsko-żydowskie w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku*. Łomża.

Prasa

- Bernacki B. 2004. *Organizacja i funkcjonowanie sowieckiego rynku prasowego na ziemiach północnowschodnich II RP w latach 1939–1941*. „Białoruskie Zeszyty Historyczne” nr 22.
- Boćkowski D. 2006. *Białostoczczyzna w radzieckiej polityce okupacyjnej 1939–1944. Zarys problematyki*. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia Sectio F, v. LX.

⁸⁹ M. Wieliczko, „Granica” niemiecko-radziecka pomiędzy Bugiem i Niemnem w latach 1939–1941, „Studia podlaskie” 1998, t. VIII, s. 36.

- Boćkowski D. 2006. *Losy żydowskich uchodźców z centralnej i zachodniej Polski (bieżeńców) przebywających na terenie Obwodu Białostockiego w latach 1939–1941*. „Studia Podlaskie” t. XVI.
- Gnatowski M. 1991. *Region łomżyński w granicach ZSRR (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Nowe aspekty i problemy badawcze*. „Studia Łomżyńskie” t. III.
- Kozyra W. 2013. *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia Sectio G*. nr 1.
- Piątkowski S. 2013. *Codziennosc początków okupacji niemieckiej w Generalnym Gubernatorstwie w świetle ogłoszeń drobnych „Gońca Krakowskiego” (październik 1939 – czerwiec 1940)*. „Pamięć i Sprawiedliwość” nr 1.
- Pronobis W. 1973. *Organizacja administracji okupacyjnej w rejencji ciechanowskiej*. „Notatki Płockie” nr 18.
- Suchanecka K. 1986. *Administracja północnego Mazowsza w czasie II wojny światowej*. *Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku* nr 12.
- Wieliczko M. 1998. „Granica” niemiecko-radziecka pomiędzy Bugiem i Niemnem w latach 1939–1941. „Studia Podlaskie” t. VIII.
- Ziemiński W. 1998. *Walka o przetrwanie niepodległościowego ducha narodowego w „Polsce Ludowej”, część II*. „Niepodległość i Pamięć” nr 11.

Wspomnienia

- Mikos I. 2013. *Wspomnienia przy kominku. Z czasów wojny i pokoju*. Biblioteka Publiczna (Świebodzin), Muzeum Regionalne (Świebodzin), Świebodzin 2013.
- Drezner Z., Gołota J., Wołosz A. (red.). 2002. *Księga Żydów ostrołęckich*. Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika, Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki, Ziomkostwo Ostrołęckie w Izraelu, Ostrołęka–Tel Awiw.

Opracowania

- Böhler J. 2015. *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*. Znak Horyzont, Kraków.
- Brodzicki Cz. 2004. *Łomża i powiat łomżyński w latach drugiej wojny światowej i trudnych latach powojennych (do 1957 r.)*. Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej, Zarząd Główny, Warszawa.
- Dziewirski J. 2006. *Goworowo i okolice*. Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika, Ostrołęka.
- Gnatowski M. 1997. *W radzieckich okowach (1939–1941)*. Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Łomża.
- Grynberg M. 1984. *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*. PWN, Warszawa.
- Karolkiewicz D. 2002. „Wolna Łomża”. *Oblicze radzieckiej polityki i propagandy w Łomżyńskim w okresie 1939–1941*. Oficyna Wydawnicza „Stopka, Łomża.

- Gołębiowski B. i inni (red).** 1995. *Z dziejów wojny i okupacji na ziemiach województwa ostrołęckiego 1939–1945*. Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika, Urząd do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych, Ostrołęka.
- Koseski A. (red)** 2018. *Dzieje Mazowsza, t. V, lata 1939–1945*. Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Muzeum Niepodległości, Pułtusk.
- Mularska-Andziak L.** 1999. *Historia powszechna 1919–1991. Wybór tekstów źródłowych*. Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, Pułtusk.
- Gołębiowski B., Pajka S. (wstęp, wyb. i oprac.)** 1993. *Losy tułacze mieszkańców województwa ostrołęckiego 1939–1956*. Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika, Ostrołęka.
- Podleś E.** 2007. *Z dziejów miasta i powiatu Ostrów Mazowiecka*. Związek Międzygminny „Ziemia Ostrowska”, Ostrów Mazowiecka.
- Szczeptański J.** 2005. *Spoleczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*. Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor w Pułtusku, Pułtusk 2005.

SUMMARY

The invasion of Poland by two neighboring countries: the German Third Reich and the Union of Soviet Socialist Republics in September 1939, which resulted in the Fourth Partition of Poland, brought a great deal of suffering and millions of victims. The consequences of the assault of September 1 and 17, 1939 revealed an unprecedented brutalization of hostilities by conducting the so-called total war. Mass terror and the extermination of the population in the name of the ideology professed led to the tragedy of many nations. Over the past decades, the participation of the Soviet Union in initiating the next partition of Poland has been taboo. However, a neighbor from the East, as a result of a secret agreement, breaking peace treaties and non-aggression pacts, using open confabulation, occupied the eastern territory of the country. In September 1939, north-eastern Mazovia was in the arena of interest of two aggressors. The border of the "area of interest" of the occupiers passed through these lands. This led to a situation in which the region administratively and economically uniform was artificially divided by a border line that had no historical, ethnic, administrative or economic justification.

STRESZCZENIE

Najazd na Polskę dwóch sąsiadujących państw: III Rzeszy Niemieckiej oraz Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich we wrześniu 1939 r., który skutkował IV rozbiorem Polski, przyniósł Rzeczypospolitej ogrom cierpienia i miliony ofiar. Konsekwencje napaści z 1 i 17 września 1939 r. ujawniły niespotykaną dotychczas brutalizację działań wojennych poprzez prowadzenie tzw. wojny totalnej. Masowy terror i eksterminacja ludności w imię wyznawanych przez okupantów

ideologii, doprowadziły do tragedii wielu narodów. Przez minione dekady nie eksponowano udziału Związku Radzieckiego w inicjowaniu kolejnego rozbioru Polski. Jednak sąsiad ze Wschodu, w wyniku tajnego porozumienia, łamiąc traktaty pokojowe i pakt o nieagresji, posługując się jawną konfabulacją, zajął wschodnie terytorium kraju. Północno-wschodnie Mazowsze we wrześniu 1939 r. znalazło się na arenie zainteresowania dwóch agresorów. To właśnie przez te ziemie przechodziła granica „obszaru interesów” okupantów. Doprowadziło to do sytuacji, w której jednolity administracyjnie i gospodarczo region został sztucznie podzielony linią graniczną, niemającą żadnego historycznego, etnicznego, administracyjnego oraz gospodarczego uzasadnienia.

Key words: annexation, The Fourth Partition of Poland, Mazovia, German occupation, Soviet occupation, Government district Ziechenau, General Government.

Słowa kluczowe: aneksja, Czwarty rozbiór Polski, Mazowsze, okupacja niemiecka, okupacja radziecka, rejencja ciechanowska, Generalne Gubernatorstwo.

